

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Петро Кулаковський

●

РОМНИ І ЇХ ВОЛОСТЬ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Питання заснування (відродження) населених пунктів та їх рання історія завжди привертала увагу істориків. Наступи та відступи української колонізації, характерні для багатьох регіонів України аж до початку XVIII ст., призводили до численних релокацій населених пунктів на запустілих городищах і селищах дуже часто під тією ж назвою, що й для часу Київської Русі. Особливо притаманним був цей процес для зони рухомого кордону - київського та задніпровського лісостепу. Лише для регіону Посулля можна назвати цілий ряд населених пунктів, заснованих у давньоруську епоху й відроджених у різні періоди литовсько-польської доби - Глинськ (Глинеськ), Лубни (Лубен), Сніпород, Лукомль, Ромни (Ромен). Збереження цих назв при релокації, що мала місце переважно наприкінці XVI - на початку XVII ст., свідчить про наявність стійкої народної пам'яті щодо місцевих топонімів, а відтак про включеність цього регіону в найрізноманітніших формах у господарську діяльність українського населення обох берегів Дніпра. Попри те, що передумови відродження населених пунктів лісостепової смуги Задніпров'я були створені частково відповідними законодавчими рішеннями уряду Речі Посполитої, а частково організаційними заходами магнатів, які володіли розташованими поблизу староствами чи волостями, ключову роль у процесі релокації відіграв стихійний рух українського населення за Дніпро, тобто, інакше кажучи, народна колонізація. Спроба простежити взаємодію цих чинників протягом раннього періоду існування релокованих населених пунктів видається перспективною.

Досліджуваний період в історії Ромен не привернув пильної уваги істориків. Серед істориків-краєзнавців, що присвятили свої праці історії цього міста, слід виділити ґрунтовне дослідження Івана Курилова¹. Робота, написана істориком-любителем, тим не менше, є досить вагомим внеском у історіографію Ромен, особливо щодо періоду Гетьманщини та XIX ст. Польська ж доба в історії міста висвітлена поверхново, що зумовлено обмеженою кількістю відповідних джерел, якою оперував автор. Втім, порівняно з наступними працями², присвяченими історії міста, праця І.Курилова виразно вирає.

Ще одним дослідженням, в якому рання історія Ромен знайшла часткове висвітлення, є праця найвидатнішого історика українського лівобережжя Дніпра Олександра Лазаревського, присвячена формуванню Вишневецьчини³. Однак, оскільки Ромни й навколишня волость були лише одним з фрагментів володінь князів Вишневецьких (і то лише протягом незначного часу досліджуваного періоду), то історик торкнувся лише побіжно їх історії. Подібне можна ствердити і щодо джерельної публікації та розвідки, виконаної на її основі, виданих Федором Николайчиком⁴. Згаданий дослідник зосередив свою увагу на захопленні Роменської волості військовими підрозділами Я.Вишневецького у 1644 р.

Отож, метою даної статті є висвітлення історії Ромен та їх округи від часу їх

релокації до початку повстання під проводом Богдана Хмельницького.

З матеріалів московського Посольського приказу, де зафіксований перебіг переговорів 1636 р. між дипломатами, визначеними Московською державою та Річчю Посполитою для встановлення лінії міждержавного кордону, стає відомо, що існував привілей короля Сигізмунда III 1608 р., згідно з яким Ромни тоді були надані князеві Самійлові Корецькому⁵. Попри те, що жодної копії цього привілею на сьогодні не виявлено, сумніву в його автентичності не може бути, оскільки московські дипломати не висловили жодних претензій до його правдивості, а лише твердили про його «неважність» з огляду на видання у Смутний час. Натомість, можна засумніватися, чи 1608 р. є роком релокації Ромен, оскільки добре відомо, що подібні привілеї могли видаватися як на існуючі реально населені пункти, так і на запустілі городища або селища.

Певне роз'яснення щодо подібних сумнівів отримуємо з показів старожилів, даних перед тими ж дипломатами 5 грудня 1636 р. З числа роменських старожилів тут фігурують вихідці з Канева Тишко Федулін й Федір Гречна (прибули до Ромен близько 1611 р.), переселенці з Черкас Лахно (близько 1606 р.), Михайло Дерка (близько 1611 р.), Захар Липня (близько 1616 р.), Степан Мороз (близько 1621 р.), Стас Щаснович (перед 1626 р.), переяславці Іван Сахворост (близько 1604 р.), Павло Андрієвич, Іван Мокієнко й Матвій Солодкий (близько 1606 р.), Гаврило Дикий (близько 1618 р.), білоцерківець Іван Верещака (близько 1616 р.)⁶. Таким чином, перші поселенці до Ромен прибували з Черкас, Канева, Переяслава, Білої Церкви, і процес їх заселення розпочався, принаймні, за декілька років до видання згаданого привілею. Ще тривав конфлікт між Річчю Посполитою та Московською державою, спровокований втручанням Польсько-Литовської держави у події московської Смути, а у Ромнах вже існувала православна церква, службу в якій відправляв піп Гаврило Дикий, що прибув у 1618 р. з Переяслава.

У перші роки після Деулінського перемир'я 1618 р., за яким Смоленщина і Сіверщина передавалися Московською державою Речі Посполитій, Ромни помітної ролі на прикордонні не відігравали або ж про це замовчують відомі автору джерела. Однак безсумнівне стратегічне значення міста, яке на прикордонні ставало операційною базою господарського освоєння і заселення безлюдних територій сусіднього московського Путивльського повіту, сприяло зростанню його ролі. Власне кажучи, відносна непримітність Ромен на переломі першого й другого десятиліть XVII ст. легко пояснюється. Тоді їх володілець - Самійло Корецький - активно брав участь в різних військово-політичних авантюрах. Будучи чоловіком Катерина Могилянки, Самійло неодноразово втручався у молдавські справи. Зрештою, він потрапив у турецьку неволю, де 1622 р. його стратили⁷.

Самійло мав зі шлюбу з К.Могилянкою лише доньку Анну. Зважаючи на те, що маєстності на Чернігово-Сіверщині надавалися шляхтичам майже виключно на ленному праві, тобто з умовою виконання військової служби на користь короля, яка мала покладатися на чоловічих представників роду, Ромни і волость мали перейти в інші руки. Королевич Владислав Ваза, що за рішенням сейму 1620 р. був призначений адміністратором Чернігово-Сіверщини, намагався вирішити проблему з найбільшою для себе користю. Судячи з джерел, він планував перетворити Роменську округу в королівщину типу негородового староства. За його розпорядженням округу була прилучена до Новгород-Сіверського повіту, а її державцем призначений Криштоф Сіножацький⁸. Пізніші документи, що вийшли з королівської канцелярії, приналежність Ромен до Новгород-Сіверського повіту заперечують, відносячи їх до Чернігова. Однак на початку 1620-х рр. межа між повітами в районі Сейму та Сухого Ромна не була стійкою, а підпорядкування Роменської округи новгород-сіверському капітану Щ.Вишлю створювало тенденцію її тяжіння саме до Новгорода-Сіверського. К.Сіножацький був учасником війни з Московською державою і одним з найбільш вдалих осадчих нових населених пунктів на Чернігово-Сіверщині. З ним фактично весь час до 1648 р. був пов'язаний розвиток Ромен та округи; саме під його керівництвом Ромни

перетворилися в найзначніший населений пункт Верхнього Посулля.

Протягом 1620-х рр. населення міста динамічно зростало. Необмежені на той час можливості господарської експлуатації угодів, селітряних курганів, мисливських та рибних угідь Вехнього Посулля та межиріччя Псла і Ворскли притягували як магніт поселенців до Ромен. Частина з них «осідала» в місті, тобто поселялася на сталі; частина ж перебувала у Ромнах час від часу, залежно від ситуації, що складалася в радіусі господарської діяльності міста. Абсолютна більшість місцевих поселенців представляла напіввійськові елементи. Про значні мобілізаційні можливості Ромен свідчить факт участі 300 роменців у збройній експедиції під керівництвом Щ.Вишля на селітряні варниці путивльця Романа Гаврилова у межиріччі Псла й Ворскли, організованій у першій половині 1625 р. Експедиція завершилася невдачею, оскільки взяті в полон путивльські бортники повідомили, що на варницях багато людей, а крім того, вони охороняються ще й ратними людьми⁹.

Взяли участь роменські жителі і в колонізаційній акції щодо заселення Сарського та Нового городищ (майбутніх Сар та Гадяча), розташованих після впадіння Груні у Псел. У червні 1626 р., посланий путивльськими воеводами на городища збройний загін під керівництвом Никифора Яцина та Онисима Цеплетева застав на Новому городищі близько 30 «литовських» людей, які прибули сюди за наказом новгород-сіверського капітана Щ.Вишля. Путивльські ратні люди відіслали поселенців з городища, однак це мало вплинуло на плани протилежної сторони. У кінці червня цього ж року у Лубнах відбулася козацька рада, яка схвалила рішення про поселення близько тисячі виписаних з реєстру козаків на Новому городищі й зведення там укріплення на випадок приходу військових підрозділів з Путивля. Поселенці справді встигли оперативно звести три укріплені вежі й закласти більше тисячі дворових місць. Однак путивльським загонам вдалося витиснути виписаних й знести всі будівлі у Псел¹⁰.

Подібна невдача, втім, не змусила роменців та представників інших задніпровських міст відмовитися від освоєння згаданих городищ. Згідно з інформацією мешканця Лохвиці Терешка Самойлова, яку він надав у середині серпня 1626 р. у путивльській заставі на Новому городищі, роменський урядник К.Сіножацький писав у Лохвицю до урядника Свяцького про виділення йому людей для походу на Нове городище. Знаючи про ці плани, до околиць городища потягнулися пасічники з Лохвиці, Лубен, Миргорода, Сенчі, збираючись по 300 - 400 осіб й перевозячи свої пасіки на береги Псла й Груні¹¹.

У середині того ж року роменські люди відновили буди біля річки Хмелівка, зруйновані попереднього року путивльськими ратними людьми. Більше того, навпроти буд, на правому березі річки, з'явилася слобода, в якій московські агенти нараховували близько 30 дворів. Безумовно, вони мали на увазі слободу Охмилову, що знаходилася біля впадіння Хмелівки до Сули. У липні 1626 р. близько 20 роменських людей погромили й пограбували 11 путивльських дітей боярських неподалік Піщаного броду через ріку Сулу, який знаходився перед впадінням до неї правої притоки Терну. Путивльські воеводи, надсилаючи делегацію до Щ.Вишля у Новгород-Сіверський з метою повернення пограбованого, наказали їй їхати через Роменську слободу й зібрати про неї інформацію. Делегація повернулася у січні 1627 р. Її члени повідомили, що на Роменському городищі поставлений острог й зроблені вежі, а місцеві жителі й урядник відносили до земель слободи угіддя по берегах Сули й Груні¹². Протягом 1625 - 1627 рр. за розпорядженням К.Сіножацького були засновані слободи неподалік впадіння Терну до Сули, а підпорядковані йому кондотьери з Ромен періодично громали путивльських бортників, севрюків та селітрянників у межиріччі Сули та Псла¹³.

За даними московської розвідки, отриманими на початку листопада 1627 р., роменці вже мали досить значні успіхи у заснуванні слобід. Так, одна з роменських слобід з'явилася нижче від Коровино броду й нараховувала близько 20 дворів (можливо, йшлося про Вовківці). Інша слобода знаходилася біля Плавинищ й мала

10 дворів (ймовірно, малися на увазі Плавинища). Засновані обидві слободи були весною 1624 р.¹⁴ З них люди облаштували 6 бджолиних пасік у напрямку до Піщаного броду. Розвідувальні дані свідчили про значне збільшення населення Ромен: лише влітку 1627 р. сюди прибуло близько тисячі чоловік¹⁵.

Точніші дані про результати колонізаційної діяльності мешканців Ромен були отримані у Путивлі в результаті військової експедиції кінця червня 1628 р., внаслідок якої частина роменських слобід, пасік, буд тимчасово припинила своє існування. За даними нападників, у Волковій було 40, у Пустовійтівці - 100 (слобода була поселена запорозькими козаками), у Війтівці - 50 дворів. Ці слободи знаходилися на лівому березі Сули. На іншому її березі розташовувалася невелика слобода Охмилова (10 дворів). Слободи на правому березі й Охмилова з'єднувалися мостом¹⁶. Крім згаданих трьох слобід, постраждало від путивльської експедиції село Оксютинці, що розташовувалося на правому березі Сули між Пустовійтівкою й Ромнами, а також окремі жителі інших сіл - Біловод, Гаврилівка, Звитне (Житне?)¹⁷. До Путивля було виведено понад дві тисячі коней і рогатої худоби, знищено цілу низку пасік, зокрема Андрія Коржа, Єрмоли, Матея, Федора Пустовойтова, Ярмоли Перекового, Миска Швеця, Дениса Бубненка¹⁸.

Онисим Циплетев, який брав участь у цій експедиції, опитуючи полонених, ретельно зібрав дані щодо інших населених пунктів Роменської волості. У Путивлі він доповів, що поблизу Ромен знаходилися слободи Плавинище - 30 дворів, та Бобрик - 100 дворів. У самих Ромнах нараховувалося 300 дворів. Найвища інтенсивність заселення Ромен, на думку інформаторів О.Циплетєва, припала на 1624 - 1625 рр. О.Циплетєв довідався також, що вище від Ромен, за течією річки Ромен, існували слободи - Медвежа (20 дворів) та Липова (40 дворів). Джерела О.Циплетєва стверджували, що обидві слободи неукріплені. Крім цього, він зафіксував дві слободи, розташовані нижче від Ромен за течією Сули. Перша з них, Рашівка, знаходилася біля впадіння однойменної річки до Сули і налічувала 50 дворів. Друга лежала нижче останньої на Липському городищі й мала 150 дворів¹⁹. Рашівка справді знаходилася на правому березі Сули біля впадіння до неї Рашівки. Щоправда, на середину 1640-х рр. Рашівка тут не фіксується: поселення або занепало, або було перейменоване. У випадку Липового найімовірніше йшлося про Липову Долину, що розташовувалось на берегах Хорола. Обидва населених пункти входили у сферу роменської колонізації, але кількість дворів у Липовій Долині була дуже перебільшена.

Отже, на середину 1628 р. на території Роменської волості існувало принаймні 12 населених пунктів. Більшість з них фіксується вже 1624 р. Зокрема, Липова й Житне були засновані, за московськими даними, які, напевно, є дещо запізнілими, протягом 1623 - 1624 рр.²⁰ Знову ж таки більшість з них засновувалася як міські слободи або в результаті переселення виписаних з реєстру козаків. Опосередковано можемо встановити осадників деяких слобід. Так, Пустовійтівка була осаджена Федором Пустовойтом, а Оксютинці - Оксютюю²¹.

Московська збройна акція проти роменців мала лише частковий ефект. У кінці вересня 1628 р. донський козак Петро Хотунцов, їдучи з Варви до Путивля, на прилуцькій дорозі зустрів запорозького козака із сім'єю та майном. Під час розмови виявилось, що він свого часу разом з сім'єю, під час приходу московських ратних людей на слободи, залишив Ромни, а тепер повертається назад. Він також повідомив П.Хотунцову, що на Волковій, Охмиловій, Пустовійтівці й Війтівці знову почали селитися люди, ставлять шалаші, сіють хліб, косять сіно, заводять пасіки. На слободи з Путивля на початку жовтня знову була відправлена експедиція, яка знищила будівлі й запаси хліба, заготовлені слобожанами. Захоплені в полон повідомили, що селяться вони у слободах за наказом К.Сіножацького. Крім того, зазначили, що більше 10 роменських пасік засновано по обох берегах річки Хусь (ймовірно, Малої) - правій притоки Сули; натомість з гирла Терну їх виселили²².

Саме після цієї експедиції з Путивля починає фігурувати як роменський державця Адам Казановський. Він написав у Путивль листа, в якому визначив збитки,

завдані волості, у 50 тис. рублів, нагадував, що втручання польсько-литовської сторони в московську Смуту почалося після спалення московцями Прилук, застерігав, щоб повторення подібних до нещодавньої акцій з боку Московської держави не призвело до вибуху нової війни. К.Сіножацький, що прибув до Ромен прямо з сейму, за словами посланців, вимагав повернення забраного у слободах майна й худоби. Також він привіз з сейму дозвіл від короля й сенаторів роменцям на заснування нових слобід, гроші від А.Казановського на відбудування зруйнованого та платню будникам. З ним прибуло 150 жовнірів для забезпечення охорони слобід²³.

Акції московських військ завдали суттєвої шкоди не лише слободам, але й самим Ромнам. За інформацією Василя Волинцова, який у середині жовтня 1628 р. був відпущений з роменського полону, з тисячі роменських дворів половина була порожня. Основний відтік населення мав місце під час першого приходу московських військ, коли в Ромнах залишилося близько 500 чоловік. Однак після завершення військової акції близько 300 осіб повернулося назад²⁴.

Зрозуміло, що це знизило активність Ромен. Втім процес повернення втрачених позицій, хоч і повільно, але йшов. У жовтні 1629 р. московська розвідка отримала дані про відновлення поселень у Волковій та Пустовійтівці й відсутність таких в Оксютинцях, на Новому й Деханському (на р. Терн) городищах. З донесення розвідників стає зрозуміло, що поселенці після тогорічних московських експедицій видають перевагу поселенню біля лісу й між боліт з метою швидко знайти захист у випадку нападу супротивника²⁵.

Абсолютно несподівано для московської прирубіжної адміністрації роменська колонізаційна енергія проявилася у верхів'ях Хоролу. У листопаді 1630 р. розвідувальний загін путивльця Михайла Коренева виявив тут серед інших слобід слобідку (більше 10 дворів), заселену з Ромен весною 1629 р. Володів нею К.Сіножацький²⁶. Ця слобідка називалися Липова (згодом Липова Долина). Факт її осадження навесні 1629 р. свідчить, з одного боку, про певні здобутки роменської колонізації й у напрямку Хоролу, а з іншого, про швидке відновлення її ресурсних можливостей після московських експедицій червня й вересня 1628 р. Вище від Липової на берегах Хоролу згодом московська розвідка виявила ще два поселення «литовських» людей: в одному була одна хата, в іншому - шість будівель. У середині 1631 р. московський загін вислав людей із цих поселень²⁷. Як виявилось з реакції К.Сіножацького, який надсилав своїх посланців до Путивля з метою витребувати пограбоване майно, поселення знаходилися у його віданні й, правдоподібно, були також засновані роменцями²⁸.

Незгасаюче кондотьєрство, що продовжувало інспіруватися К.Сіножацьким²⁹, й відповідні акції з боку Путивля, які часто коли не були санкціоновані, теж набирали подібного характеру, перервалися Смоленською війною 1632 - 1634 рр. Роменська волость зазнала під час неї нищівних ударів. Уже 2 січня 1633 р. (23 грудня 1632 р.) путивльські й рильські кінні загопи на чолі з головами Леонтієм Литвиновим, Семеном Воцаніним, Василем Люшиним і Петром Суковкіним підійшли під Ромни і за версту від них вступили в бій із загоном місцевого урядника Криштофа Сіножацького. Бій завершився перемогою московських військ. Їм вдалося також взяти великий острог, тобто міські укріплення. К.Сіножацький з оборонцями, які залишилися живими, замкнувся у замочку, що розташовувався на високому насипі. Переможцям дісталися знамена та гаківниця - фортечна рушниця, яка стріляла залізним дробом та кам'яною картечкою³⁰. Втім, тактика московських військ на Чернігово-Сіверщині та Задніпров'ї не передбачала закріплення у більшості здобутих оборонних пунктів регіону (виняток складала Новгород-Сіверський і, ймовірно, Чернігів), тому знищивши роменські слободи, міські укріплення і будинки в їх межах путивльські й рильські військові підрозділи повернулися на місця своєї дислокації. Як наслідок, Ромни як оборонний пункт шляхетсько-козацьких військ не перестав існувати. Більше того, були здійснені деякі заходи, що мали на меті посилити обороноздатність Ромен. Зокрема, у січні

- лютому 1633 р. роменський урядник К.Сіножацький отримав підкріплення: 300 реєстрових козаків під керівництвом сотника Симона Івановича надіслав до Ромен лубенський полковник Лавер Харченко³¹. Козаки, правдоподібно, пробули в Ромнах недовго. Вже у липні цього року у Путивлі була отримана інформація про слабку захищеність міста. Після взяття міських укріплень московськими військами у грудні 1632 р. К.Сіножацький взамін збудував два менших острожки (замочки), таким чином довівши кількість острожків до трьох. Однак залога острожків була невеликою; оборонці з'їжджалися до них лише на ніч, вдень займаючись господарською діяльністю і мешкаючи в сусідніх селах і слободах. Знаючи про це, путивльські й рильські загоны напали на Ромни саме вдень. Їх успіх був ще значнішим, ніж у грудні 1632 р. Нападники взяли й спалили всі три острожки, захопили в полон 30 чол., у тому числі дружину й брата К.Сіножацького - Мархеля. До рук переможців також потрапили гармати, знамена й литаври³². Слободи ж знову були знищені дощенту. У таких умовах про ведення планомірної господарської діяльності не могло бути й мови. Не виключено, що окремі будницькі, бджолярські чи рибацькі артілі роменців могли перечекати війну, але фактично втративши опорну базу, розширювати, а інколи й підтримувати свої промисли вони не мали змоги. Натомість успішне для Речі Посполитої завершення Смоленської війни відкрило перед такими організаторами колонізаційних акцій, як К.Сіножацький, небачені досі перспективи.

Під час Смоленської війни відбулася трансформація Роменської волості у староство. Титул старости був закріплений за Адамом Казановським. Принагідно слід відзначити, що згадана трансформація з якихось причин не призвела до уніфікації статусу Ромен та їх округи - вони надалі йменуються в офіційних документах то староством, то волостю. Ув'язчий лист А.Казановського у Роменське староство від 8 травня 1633 р. відносить до староства віддалені на схід та південний схід городища Дригайлів над Сулою, Іваницьке над р. Терн, урочища на р. Хорол³³. Таким чином, східна межа Роменської волості пролягала за течією річки Терн³⁴. Біля гирла Терну межа волості переходила Сулу й тягнулася вододілом Сули та Хоролу. Дійшовши їх вододілом лінії Ромен, межа повертала на захід до Сули і перетинала її за гирлом правої притоки - Олави. Нижче по Сулі йшли володіння Вишневецьких, зокрема Глинськ³⁵. Правим берегом Олави межа підіймалася до її витоків. Далі межа волості перетинала вище Липової річку Ромен й вододілом басейну Сейму та Сули йшла до витоків Терну.

Незабаром після укладення Полянського мирного договору 1634 р. з ініціативи Лукаша Жулкевського заселяються Нове і Сарське городища. Їх заснування відбувалося без залучення людських і фінансових ресурсів інших задніпровських магнатів. Встановлення подібної монополії на південно-східному напрямку роменської колонізації скерувало її виключно на схід. Зокрема, незабаром після завершення Смоленської війни К.Сіножацький оголосив про початок колонізаційного походу на Недригайлівське³⁶ й Деханське городища. Досить швидко на його заклик прибуло близько тисячі осіб, що почали підготовчі роботи зі зведення на городищах укріплень. Майже одночасно роменський урядник оголосив про заселення Курицького городища, розташованого, правдоподібно, при впадінні Куриці до Терну³⁷. Ситуація для К.Сіножацького ускладнювалася ще й тим, що практично одночасно відбудовувалася мережа населених пунктів у Роменській волості: зводилися замочки у Липовій, Медвежій, Ромнах, відновлювалися слободи й хутори³⁸. Незважаючи на це, влітку 1634 р. на Недригайлівському, Деханському й Курицькому городищах люди почали селитися і поставили шалаші, але, почувши про з'їзд царських межових суддів і королівських комісарів, що мав відбутися восени цього ж року, та очікуючи на прибуття багатьох московських ратних людей, залишили їх³⁹.

У середині 1638 р. був проведений збір подимного податку з Чернігівського воєводства до державного скарбу Речі Посполитої, який супроводжувався укладенням подимного реєстру. Згідно з цим реєстром все населення Ромен і волості

поділялося на сім сотень: Мальованого (100 димів), Олтополя (90), Тимоша (100), Леновського (102), Саварського (100), Гавриловського (150), Коровинського (160)⁴⁰. Не беручи до уваги чисельність димів у волості, яка є суттєво заниженою, варто зупинитися на поділі волості на сотні. В цілому поділ міст на сотні й десятки сягав своїм корінням ще доби Київської Русі, несучи в собі адміністративно-фіскальні та оборонні функції⁴¹. У випадку Ромен він може свідчити про вже згадувану вирішальну роль у їх заселенні представників козацького стану. Натомість, поглинення сотенним устроєм ще й волості наштовхує на думку про повну залежність слобід, заснованих з Ромен, від своєї метрополії. Як довго це тривало, невідомо, але наприкінці 1630-х рр. ще було доконаним фактом.

Після поразки козацьких повстань 1637 - 1638 рр. роменська господарська активність на землях Путивльського повіту починає наштовхуватися на сильну протидію з боку козаків-емігрантів. Останні, осівши в прирубіжних московських містах і не маючи достатніх коштів для існування, змушені були займатися грабінництвом на спірних територіях. Так, протягом 1638 р. регулярно потерпали від грабєжів козаків-емігрантів пасіки роменських міщан, розташовані на берегах Терну⁴².

У 1639 р. у Ромнах мала місце короткотривала заміна (правдоподібно, на першу половину року) підстарости - К.Сіножацького замінив Матвій Мрочка. Московська розвідка досить оригінально пояснювала цю подію: «Роменський острожок відкупили у пана Казановського жиди. А ті жиди найняли в підстарости міста поляка Матвія Мрочку»⁴³.

К.Сіножацький тим часом займався в черговий раз осадженням Недригайлівського городища. Після невдалої спроби 1634 р., коли восени під тиском королівських комісарів для встановлення державного кордону, зокрема А.Киселя, К.Сіножацький розпорядився вивести людей й очистити городище, він повторно взявся за освоєння стратегічно важливого пункту. Отримавши інформацію про це у березні 1639 р., путивльські воеводи скерували на городище нечисленний загін під керівництвом Семена Черепова. На городищі загін зустрів заступник К.Сіножацького Облонський. Порадившись із М.Мрочкою, він велів посланцям їхати до Ромен. Підстароста з ними повівся жорстко - відібрав зброю, арештував, стверджуючи, що до завершення межування городище належить А.Казановському. Посланці були відпущені з Ромен лише після отримання М.Мрочкою листа від путивльського воеводи Г.Пушкіна з відповідним проханням⁴⁴.

На початку 1640-х рр. у Путивлі сильно побоювалися, що наступною «жертвою» роменської колонізації стане Піщане городище на Сулі. Це перерізало б сполучення між Путивлем і недавно заснованим Возоцьким острожком (майбутнім Лебедином). Для здійснення цієї акції, на думку путивльських експертів, були всі передумови, бо 8 верст нижче за течією Сули розташовувалася роменська слобода (близько 300 дворів; ймовірно, йшлося про Коровинці або засновані незадовго перед тим Курмани, відображені на Спеціальній карті Г.Боплана⁴⁵), а нижче й вище від Піщаного броду знаходилися роменські пасіки та сінокоси⁴⁶.

Опосередковано дані московської розвідки підтверджували побоювання щодо ймовірного заселення Піщаного городища. Як говорив слобожанин з Охмилової Федір, за велінням К.Сіножацького весною 1641 р. у Ромнах під час декількох торгів його бирич (служебник) закликав людей переселятися на нові слободи з 20-річними пільгами. Мали бути засновані ті слободи або на Терні, або на Сулі⁴⁷.

У випадку Піщаного московській стороні вдалося спрацювати на диво оперативно, і в середині травня 1641 р. тут був зведений дубовий острог. Місцева залога отримала завдання очистити береги Сули від литовських пасік уверх течії на 20 верст, а вниз - до гирла Терну. Серед них були пасіки К.Сіножацького, його зятя Скочковського, роменських міщан Данила Соморокова, Лаврина Миткова й Івана Мощенка, жителя Герасимівки Лукаша, бобрицького жителя Яцька Дичка. Поблизу гирла Терну московські підрозділи виявили буди К.Сіножацького. На ній перебувало близько 100 робітників та брат роменського урядника Мархель.

Останній відмовився згорнути виробництво і повідомив, що на буді є охорона, яка має наказ від А.Казановського обороняти робітників від московських військовиків. Подібне заявив і недригайлівський підстароста Обухович, що разом з М.Сіножацьким відвідав Піщаний острожок⁴⁸. Обурений перебігом подій біля Піщаного броду, К.Сіножацький писав 1 й 10 травня у Путивль, вимагаючи припинити зсилення пасічників і будників із Сули та Терну⁴⁹.

Певні перешкоди для розвитку роменської колонізації з'явилися й на півночі. Біля броду через Сухий Ромен, що якраз знаходився на шляху з Путивля до Ромен, урядник Красного Якуб Коледа почав осаджувати з наказу Я.Вишневецького слободу з 20-річною пільгою. У травні 1641 р. на місці заснованої слободи вже стояло два шалаші. Як свідчили розвідувальні дані, отримані в Путивлі, Я.Коледа заснував тут слободу через те, що це місце хотів зайняти К.Сіножацький. Більше того, урядник Я.Вишневецького запросив на нову слободу жителів Липової, що входила до складу Роменської волості⁵⁰. У даному випадку, правдоподібно, йшлося про осадження Карабутова⁵¹, що зупинило проникнення роменців у верхів'я Ромену.

Складно відповісти на питання, коли роменці колонізували територію течії Рашівки. Як зазначалося вище, однойменна за назвою річки слобода існувала біля її гирла ще перед Смоленською війною. Однак основні колонізаційні акції тут проводилися вже у другій половині 1630 - на початку 1640-х рр. Як свідчить Спеціальна карта України Г.Боплана, на середині 1640-х рр. на берегах Рашівки існували населені пункти Коржівка, Левченки, Довгополівка, Сологобівка, Ненадівка, Ріпки. Це ж джерело засвідчує появу на берегах Ромна Миколаїва та Бубника, неподалік від Ромен Лозової, а на роменському Засуллі, крім раніше осаджених Герасимівки, Біловоду і Бобрика, Москалівки⁵².

Відтак, для роменців єдино перспективним напрямком колонізації залишався район Терну, який вже віддавна освоювався ними у господарському плані. Активізація конкурентів - у вересні 1641 р. С. Гулчевський за наказом С.Конецпольського розпочав осадження Охтирського городища⁵³ - змусила А.Казановського й роменців швидше перейти від планів до реальних дій. У середині грудня 1641 р. у Піщаному острозі зафіксували приїзд роменського урядника Олександра Яблоновського та брата недригайлівського урядника Петра Яблонського на Іванівське й Деханське городища на Терні з метою проведення огляду й виявлення можливостей зведення тут замочків. Згодом виявилося, що «литовці» відвідували лише Іванівське городище. Один з недригайлівців повідомив про плани свого урядника звести на цьому городищі укріплення. З цією метою він велів переписати всіх недригайлівських людей і бути їм зі зброєю та запасами продуктів. Подібно вчинив і роменський урядник. «Мала» війна навколо згаданих городищ тривала між роменцями та московськими підрозділами до середини січня 1642 р. Ситуація для останніх ускладнювалася тим, що Москва заборонила застосовувати зброю, побоюючись вибуху чергової війни з Річчю Посполитою. Як наслідок, з обох сторін велася рукопашна боротьба і та з сторін, якій вдавалося сконцентрувати у той чи інший момент на городищах більше число людей, отримувала тимчасову перевагу і контроль над ними⁵⁴. Зрештою, сторонам вдалося досягти компромісу, який полягав у тому, що вони відмовилися від претензій на Деханське й Іванівське городища до завершення міждержавного межування.

Подібне формулювання влаштовувало роменців, оскільки дозволяло вести вигідні промисли на спірній території. Так, на початку квітня 1642 р. голова Піщаного острога Тимофій Чубаров виявив нижче гирла Терну, на правому березі («на литовській стороні»), три нових буди, розташовані за вісім верст від Піщаного острога, недалеко від старої буди К.Сіножацького. Належали буди роменському єврею Сendarю та роменському міщанинові Іванові Москалю, які палили попіл для А.Казановського. У ході прискіпливішої розвідки з'ясувалося, що буди нещодавно засновані, розташовані неподалік Недригайлова і на них працює понад 300 осіб. Вимога путивльського воеводи, надіслана до О.Яблоновського, про згортання будного промислу між Піщаним та Недригайловим наштовхнулася на

традиційну відповідь про належність зазначеної території до королівської землі⁵⁵.

Втім, роменці не бажали залишати й лівий берег Терну, в окремих місцях якого вели промисли вже близько десяти років. У липні 1642 р. путивльці виявили у бортному уході нижче від впадіння Куриці до Терну, в урочищі Осбитак, бджолину пасіку роменських і недригайлівських людей під керівництвом Івана Дашкова. Спроба відіслати їх з лівого берега Терну наштовхнулася на аргументацію про давню традицію використання згаданого урочища за дозволом роменського урядника О.Яблоновського та недригайлівського Г.Яблонського. О.Яблоновський у листі до путивльського воєводи П.Волконського визнав цю аргументацію слушною⁵⁶. На початку травня 1643 р. у Путівлі дізналися про існування на лівому березі Терну, неподалік Піщаного острога, пасіки на 300 вуликів недригайлівських міщан на чолі з Данком. Ще одна пасіка на 400 вуликів, що теж належала недригайлівським міщанам, була поставлена біля Деханського городища. Пасічники облаштовувалися серйозно - звели будинки й сараї. Початково на обох пасіках було близько 35 осіб, але на час прибуття з Піщаного загону з 40 ратних людей на чолі з Романом Зубовим число пасічників зросло. Тому Р.Зубов після відмови їх добровільно залишити зайняті під пасіки місця не ризикнув досягти поставленої перед ним мети силою. Лише після прибуття підкріплення (30 козаків) з Путівля пасічників разом з пасіками примусово перевели на правий берег Терну, знищивши при цьому будинки й сараї⁵⁷.

Весною 1644 р. після того, як поширилася фальшива чулка про смерть Адама Казановського, князь Я.Вишневецький вирішив зайняти Ромни. 14 травня його надвірні загоны з хоругвами й бубнами на чолі з князівськими урядниками і служебниками зайняли місто, вигнали звідтіля підстаросту К.Сіножацького, захопили населені пункти волості та майно загальною вартістю на 150 тисяч злотих⁵⁸. Судовий процес, що був започаткований А.Казановським, завершився закріпленням Ромен у складі Вишневецьчини за умови сплати позивачеві 100 тисяч злотих як компенсацію за цю волость⁵⁹. Я.Вишневецький, що, на відміну від А.Казановського, майже постійно проживав на Задніпров'ї, прекрасно розумів значення Роменської волості у забезпеченні колонізаційної експансії на схід. Сюди відносилося не лише вигідне географічне положення міста, але й накопичений у мешканців міста і волості практичний досвід господарського освоєння спірних територій, знання ними ефективних механізмів заснування нових населених пунктів. Завдяки приєднанню Роменської волості до Вишневецьчини у руках князя зосередився величезний потенціал для проведення колонізаційних акцій у Верхньому Посуллі. Цей чинник, а також непереборне бажання князя відновити історичну справедливість і повернути у володіння роду все Посулля неминуче мали спричинити чергову хвилю активності роменців у північно-східному напрямку.

Навесні - на початку літа 1644 р. у путивльських волостях - Биринській, Печерській, Жолвацькій та Залуцькій, що розміщувалися між верхів'ям Сейму й течією Псла, були зафіксовані факти скоєння розбійних нападів на путивльських бортників і оброчників. Розбійники їх грабували, окремих вбивали, спустошували бортні уходи, забирали з собою худобу й «переганяли» бджіл. Ареал їх діяльності не обмежився бортними уходами та станами, але й поширився на окремі путивльські деревні. Поширення розбійного промислу «литовських» людей так далеко на схід серйозно стурбувало путивльську адміністрацію. Місцевий воєвода Василь Львов у кінці червня 1644 р. надіслав на Вир (Печерська волость) і Сумку (Биринська волость) 30 служилих людей під керівництвом Кіндрата Вишневецького. У верхів'ях Сумки вони виявили стан «литовських» людей. П'ятьох з них арештували. Арештованими виявилися жителі сіл Роменської волості: Павло Гречка і Федір Холод з Бобрика, Івашко Грищенко і Федір Андрійв з Макіївки, Григорій Антонов з Рогинців. Чотирьом їм компаньйонам вдалося втекти, а інших вони, за версією путивльських служилих людей, відправили з краденим до Бобрика⁶⁰.

Покази арештованих засвідчили, що свою діяльність вони розпочали весною 1643 р., коли поставили стан на річці Сумці. За їх версією, вони діяли за наказом

К.Сіножацького і мали полювати звірів та рарогів (балабанів). Їх корпорація включала окремих жителів Коровинець, Волковець, Бобрика, Макіївки, Рогинців. Арештовані стверджували, що подібні артілі К.Сіножацький надсилав у путивльські волості також з Недригайлова і Біловоду. Натомість очні ставки з потерпілими путивльськими селянами і бортниками підтвердили участь заарештованих у грабежах. Попри невизнання П.Гречкою і Ф.Холодом своєї вини, їх посадили до в'язниці на час до отримання відповідного царського указу⁶¹.

Факт ув'язнення викликав великий розголос у Ромнах. Новий роменський урядник Ян Закревський, призначений Я.Вишневецьким, щоб заспокоїти роменців, 24 червня 1644 р. звернувся з листом до путивльського воєводи Василя Львова, де пропонував відпустити ув'язнених, посланих його попередником К.Сіножацьким «згідно з давнім звичаєм в Сівер для звіра й пера, ловлення риб». Всього ув'язнених виявилось дев'ять осіб, у яких конфіскували 8 коней, 6 возів, 10 пишчалів, сокири тощо. Я.Закревський, обіцяючи покарати винних у Ромнах, у випадку їх невідпущення погрожував арештом путивльських купців. Апелюючи таким чином до давніх роменських звичаїв, новий урядник категорично відмовився розглядати претензії путивльців, що стосувалися часу урядування його попередників⁶². Опосередковано це свідчило про сприйняття князем Я.Вишневецьким та новим роменським урядником традиційного механізму погашення путивльських претензій до роменців.

Продовжувала залишатися не вирішеною і проблема Деханського та Іванівського городищ. У серпні 1644 р. московська розвідка отримала дані про приїзд на ці городища більше 30 осіб на чолі зі службниками Я.Вишневецького Себестіаном Маховським, Яном Свяцьким та якимсь німецьким капітаном. Путивльський воєвода Василь Львов негайно відправив на Деханське городище 200 служилих людей під керівництвом Микити Булгакова. Як тільки вони розташувалися на городищі, 1 вересня прибули на городище 500 людей з Недригайлова на чолі з місцевим урядником Степаном Бичковським. Останній пояснив М.Булгакову, що службники Я.Вишневецького приїздили на Деханське городище для з'ясування можливості заснування тут селітряної варниці, але воно для цього промислу виявилось непридатним. Після цього обидві сторони полишили городище, виконуючи попередню домовленість щодо незайняття Деханського та Іванівського городищ до завершення межування⁶³.

Варшавська угода вересня 1644 р., яка обумовлювала передачу московській стороні Недригайлова і ряду городищ, перекреслила сподівання Я.Вишневецького на дальше просування до верхів'їв Сули. Вважаючи таку домовленість несправедливою, князь віддав розпорядження заселити спірні городища. 8 листопада 1644 р. він особисто на чолі своїх людей прибув на Деханське й Іванівське городища й наказав поставити там осадні стовпи. У відповідь з Піщаного прибув голова Микита Дуров зі своїми підрозділами. Вони вислали людей Вишневецького з городищ і підіслали осадні стовпи. Закріпитися М.Дурову на городищах не вдалося, бо прибулі підрозділи Я.Вишневецького (понад 100 осіб) витиснули його людей. За ними прийшло близько 500 поселенців. Розуміючи, що встановлення контролю Я.Вишневецького над городищами є небезпечним прецедентом, В.Львов відправив туди з Путивля 400 ратних людей під керівництвом Федора Оладьїна. Їм вдалося в черговий раз очистити городища. Дізнавшись про цю акцію, князь Я.Вишневецький написав В.Львову листа, де висловив обурення знищенням заснованих слобід на Деханському та Іванівському городищах та зазначив, що йому належить не лише Терен і Сула, але й Путивль і Білгород⁶⁴.

Зважаючи на факт московського контролю за городищами з Піщаного острога, в оточенні Я.Вишневецького, правдоподібно, було ухвалене рішення про просування у бік Піщаного. Місце для зведення нового замочку було обране біля впадіння у Сулу річки Ольшанки, що знаходилося за п'ять верст від Піщаного острога. У середині квітня 1646 р. з Піщаного надійшло повідомлення у Путивль, що до гирла Ольшанки прийшло 300 осіб на чолі з князевим слугою Яном Семашком для будівництва замочку. Згодом до них мали прибути нові колоністи з Ромен і Лохвиці. Наказано їм було ставити укріплення не в полі, а в лісі. Надісланий з

Путивля 50-особовий загін Івана Юденкова поставив Я.Семашку вимогу припинити будівельні роботи й очистити зайняте колоністами місце. Останній категорично відмовився, сказавши, що Сула вся має належати Я.Вишневецькому, тому й Піщаний знаходиться на його землях незаконно. За спостереженнями І.Ющенкова, замочок зводився між Ольшанкою і Сулою, справа від течії першої. Колоністи викопали рів завдовжки 100 сажнів між річками. Через Ольшанку був зроблений міст, що відкривав шлях сполучення з Недригайловим. На місці поселення був поставлений будинок, викопаний погріб, вбитий осадний стовп з 29-пільговими цвяхами. І.Юденков бачив на місці осади заготовлений ліс. Вислати колоністів він не зміг, бо їх було багато - принаймні 500 осіб⁶⁵.

Тоді ж знову проявив свою діяльність у Посуллі К.Сіножацький. Перейшовши на службу до Я.Вишневецького, весною 1646 р. він вже виконував функції недригайлівського урядника. Завдяки його організаційним заходам на сході Роменської волості з'явилися такі населені пункти, як Хоружівка і Костянтинів⁶⁶. Крім цього, урядник повернувся до знайомої тактики господарської експлуатації спірних земель. У кінці травня 1646 р. люди з Піщаного виявили неподалік острожка, за 2-3 версти, понад Сулою чотири пасіки і міст через Терен, за допомогою якого роменці возили попіл з царського боку річки на королівський. На вимогу путивльського воеводи Юрія Долгорукого прибрати пасіки і припинити будне ремесло на лівому березі Терну К.Сіножацький відмовився, посилаючись на факт невстановлення кордону й відсутності граничних кіпців⁶⁷.

Подібні дії урядників князя Я.Вишневецького загрожували зірвати домовленості, досягнуті у Варшаві у вересні 1644 р., тому Владислав IV намагався схилити князя до прийняття умов «варшавської» угоди. Переконати Я.Вишневецького можна було лише земельними наданнями, які б компенсували його реальні й потенційні втрати у Посуллі. 4 квітня 1646 р. король надав князеві Гадяч і Бобриск з округами; реальні ж заходи щодо входження у володіння князь почав здійснювати у червні 1646 р. При цьому Я.Вишневецький зустрів спротив О.Конецпольського, що мав право отримати ті ж маєтності за поступкою від батька - С.Конецпольського⁶⁸. Конфлікт відвернув увагу князя від верхнього Посулля. Спадщина С.Конецпольського була привабливішою з економічної точки зору, а крім того, ліквідувала конфлікт із королем. Тому Я.Вишневецький погодився поступитися землями, що згідно з угодою мали відійти до Московської держави.

«Варшавська угода» передбачала, що населення «віддаточних городів» та їх майно мали бути переміщені до Польсько-Литовської держави. Для недригайлівських підданих Я.Вишневецького визначений термін мав настати у кінці грудня 1647 р. Однак пізній прихід зими, відсутність нормальних шляхів сполучень у зв'язку з цим призвели до того, що уповноважений князем К.Сіножацький, на той час вже косятинівський урядник, просив путивльського воеводу Ю.Долгорукого продовжити термін переселення і перевезення до весни. Останній після консультацій з Москвою продовжив термін до «встановлення зимового шляху»⁶⁹. Частина підданих Я.Вишневецького виявила бажання залишитися на старих місцях, незважаючи на їх перехід до складу Московської держави. Князеві шляхом переговорів та затримання путивльських купців у своїх містах вдалося досягти домовленості про насильне перевезення цих підданих до своїх володінь. Виконання цієї депортації доручалося все тому ж К.Сіножацькому та роменському старості Янові Беседовському⁷⁰. Принагідно слід відзначити, що обмеження внаслідок делімітації кордону можливості господарської експлуатації території верхніх течій Сули, Псла й Ворскли призвело до доволі потужної хвилі еміграції населення з Роменщини та інших задніпровських волостей у межі Московської держави, де це населення знаходило сприятливіші умови для свого життя й діяльності⁷¹.

Після передачі московській стороні Ольшани й Недригайлова східна межа Роменської волості пройшла по правій притоці Сули - Малій Хусі. Велика Хусь залишалася у межах Речі Посполитої. У 1647 р. на берегах Великої Хусі була заснована слобода⁷². Правдоподібно, що це була Беседівка, заснована, на думку

О.Лазаревського, Я.Беседовським⁷³.

Концентрація у руках Я.Вишневецького практично всього Посулля позитивно відбилася на розвитку Ромен. Відомий черноострівський інвентар задніпровських маєтностей Я.Вишневецького фіксує у Ромнах 6 тисяч господарств⁷⁴. За слушним зауваженням В.Томкевича, цифра, напевно, заокруглена, що свідчить про відсутність на час укладення інвентаря (середина 1640-х рр.) точних даних щодо населення міста⁷⁵. Відсутність у інвентарі інших населених пунктів волості (за виключенням Липової - 381 господарство) дозволила припустити О.Лазаревському, що згадана цифра включає всі господарства волості. Таке припущення слід визнати слушним після врахування пізніших даних московської сторони щодо тих населених пунктів волості, які були їй передані у 1647 р. Так, у Недригайлові (разом з передмістям) було 451, у Кормишівці - 73, Цибуліні - 41, Ольшанці - 91 будинок⁷⁶. Разом 656 будинків у невеликій східній окраїні волості, що незадовго перед тим почала «осідати».

Ромни у середині 1640-х рр. залишалися укріпленим містом, про що свідчить карта Г.Л. де Боплана⁷⁷. У Ромнах перед Хмельниччиною існувало принаймні дві православних церкви - Соборна та Микільська. Я.Вишневецький планував закласти у місті єзуїтську колегію. Щоправда, прибулим до Ромен єзуїтам не вдалося реалізувати планів патрона з огляду на початок повстання Б.Хмельницького. Втім, князь не відмовився від своєї ідеї й у своєму тестаменті відказав на будівництво колегії 60 тисяч злотих⁷⁸. Д.Бантиш-Каменський повідомляє у своїй праці про заснування Я.Вишневецьким костелу в Ромнах⁷⁹. Слід гадати, що це відповідає дійсності, однак документальних підтверджень подібної акції віднайти не вдалося.

У Ромнах існувала і цехова організація ремесла. В історіографії є згадка про потвердний привілей Владислава IV від 13 березня 1637 р. роменським цехам, проте навіть сам автор згадки І.Курилов цього привілею не бачив. Незважаючи на це, запропонований ним перелік наявних на середину XVII ст. у Ромнах цехів - кравецький, різницький, ковальський, шевський, калачницький і ткацький⁸⁰ - на нашу думку, цілком співвідноситься з роллю Ромен як одного з найбільших торгових і ремісничих центрів регіону. Частково цей висновок підтверджується цитованим А.Шафонським листом князя Я.Вишневецького від 20 жовтня 1645 р., яким він заборонив ковалям і ткачам у Ромнах без дозволу свого цехмістра у Ромнах здійснювати роботи⁸¹.

Роменські купці вели активну торгівлю. Матеріали курських митних книг свідчать про продаж роменськими купцями на курському ринку робочих коней та значних партій дьогтю⁸². Великі обсяги видобування у волості селітри, випалювання поташу, виготовлення клепок, ванчосу зумовлювали тісний зв'язок Ромен з основними ринками Речі Посполитої, насамперед з Любліним і Гданськом. Місцеві купці не зуміли трансформуватися в окрему замкнену корпорацію. Про це свідчить участь у роменській торгівлі представників різних станів, зокрема реєстрових і нереєстрових козаків⁸³.

У 1644 р. у зв'язку з відповідним сеймовим рішенням про заснування митних комор та прикомірків на східних рубежах Речі Посполитої у Ромнах був відкритий митний пункт. Офіційно здійснив це 7 квітня скарбовий писар Станіслав Ушинський⁸⁴.

Таким чином, релокацію Ромен слід датувати початком XVII ст. Основна маса поселенців прибула сюди з подніпровських міст: Переяслава, Черкас, Канева. Вигідне географічне становище сприяло досить швидкому зростанню населення міста та його перетворенню в один з найзначніших колонізаційних центрів Чернігово-Сіверщини. Роменська колонізація скеровувалася на незаселені території Путивльського повіту Московської держави, що призводило до численних конфліктів між сторонами. Ця колонізація активно перепліталася з колонізаційними акціями, які велися з Лубнів, Лохвиці та інших міст Вишневецьчини. Це зближувало господарські інтереси Ромен з містами київського Задніпров'я. Даний чинник, а також амбіційні плани князя Я.Вишневецького щодо концентрації у своїх руках всього Посулля створювало передумови до виділення Роменської волості з Чернігівського воєводства. Як тільки дозволила ситуація, Я.Вишневецький насильно

приєднав Ромни і волость до своїх володінь, що згодом зумовило входження міста й округи до Київського воєводства. У складі Вишневищини Ромни були одним з найбільших міст, а волость демонструвала динамічний господарський розвиток.

Джерела та література:

1. Курилов И.А. Роменская старина. Исторические, статистические, бытовые записки о городе Ромне и его обывателях от начала города до наших дней в четырёх частях с прибавлением исторического и статистического описания всех городских церквей. - Ромны, 1898.
2. Ромни. Историко-краеведческий нарис. - Харків, 1968; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. - Київ, 1972.
3. Лазаревский А. Лубенщина и князя Вишневецкие (1590 - 1648 гг.) - К., 1896.
4. Николайчик Ф. Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца. - К., 1900. - Кн. XIV. - Вип. 2. - Отд. 3. - С. 84 - 192; Николайчик Ф. Начало и рост полтавских владений Вишневецких по данным Литовской метрики // Труды XI Археологического съезда. - М., 1902. - С. 84-104.
5. Российский государственный архив древних актов (далі - РГАДА). - Ф. 79: Сношения России с Польшей. - 1636. - № 6. - Л. 192 - 193.
6. Там же. - Л. 217 - 220.
7. Boniecki A. Herbarz Polski. Cz. 1: Wiadomosci historyczno-genealogiczne o rodach polskich. - Warszawa, 1907. - Т. XI. - S. 148.
8. РГАДА. - Ф. 79. - 1625. - № 4. - Л. 208 - 209.
9. Там же. - Л. 9 - 11.
10. Там же. - Л. 22 - 27, 32 - 33.
11. Там же. - Л. 49 - 51, 57 - 58.
12. Там же. - Л. 34 - 37, 38 - 41.
13. Там же. - Л. 105 - 111, 179 - 184.
14. Там же. - Ф. 210. - Севский стол. - Стб. 78. - Л. 52 - 53.
15. Там же. - Ф. 79. - 1625. - № 4. - Л. 85 - 87; ф. 210. - Белгородський стол. - Стб. 20. - Л. 25 - 26. В іншій відписці воевод відзначається, що у Ромнах поселилося півтори тисячі чоловік (Там же. - Севский стол. - Стб. 78. - Л. 53).
16. Там же. - Ф. 79. - 1625. - № 4. - Л. 163 - 168; ф. 210. - Белгородский стол. - Стб. 20. - Л. 120 - 125.
17. Там же. - Л. 166, 187 - 194, 197.
18. Там же. - Ф. 79. - 1625. - № 4. - Л. 169; ф. 210. - Белгородский стол. - Стб. 20. - Л. 192, 193, 200, 202, 203, 205.
19. Там же. - Л. 126 - 130; Юркевич В. Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Б.Хмельницького. - К., 1932. - С. 52 - 53.
20. РГАДА. - Ф. 79. - 1634. - № 31. - Л. 9 - 10.
21. Там же. - Ф. 210. - Белгородский стол. - Стб. 20. - Л. 182, 187.
22. Там же. - Л. 228 - 238. Про ключову роль козаків у заселенні Ромен свідчать факти їх пожертв місцевим церквам. У 1635 р. Марія Омелянівна та її чоловік козак Війська Запорозького Дем'ян Щербина пожертвували роменській Соборній церкві Євангеліє львівського друку (Курилов И.А. Роменская старина. - С. 240).
23. РГАДА. - Ф. 210. - Белгородский стол. - Стб. 20. - Л. 154 - 173.
24. Там же. - Ф. 79. - 1625. - № 4. - Л. 239 - 244.
25. Там же. - Л. 259 - 262.
26. Там же. - Л. 288 - 290.
27. Там же. - Л. 302 - 304.
28. Там же. - Ф. 210. - Белгородский стол. - Стб. 20. - Л. 358 - 359.
29. Так, у лютому 1632 р. роменці погромили на р. Вир путивльських бортників, що займалися риболовлю (Там же. - Московский стол. - Стб. 83. - Л. 67).
30. Там же. Новгородский стол. - Стб. 27. - Л. 173-177, 191; Акты Московского государства, издаваемые императорской Академией Наук / Под ред. Н.И.Попова. - СПб., 1890. - Т. 1: Разрядный приказ. Московский стол. 1571 - 1634. С. 444, 461-462, 515, 519.
31. Там же. - С. 449-450.
32. Акты Московского государства... Т. 1. С. 597-598.
33. Archiwum Glowne Akt Dawnych w Warszawie. - Metryka koronna. - Sygn. 180. - К. 290v. - 291.
34. Krawczuk W. Summariusz Metryki Koronnej. Ksiega wpisow podkanclerzego Tomasza Zamoyskiego z lat 1628 - 1635. - Krakow, 1999. - Т. 1. - S. 67.
35. Ibid. - S. 67; РГАДА. - Ф. 79. - 1634. - № 31. - Л. 7.
36. Твердження, що Недригайлів вже у 1632 р. перетворився у значний населений пункт, не відповідає дійсності (Історія городів і сіл Української ССР. Сумська область. - К., 1980. - С. 406).
37. РГАДА. - Ф. 79. - 1634. - № 18. - Л. 69 - 74.
38. Там же. Л. 97 - 98, 109 - 110.
39. Там же. № 31. - л. 11 - 12.
40. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаніка. - Від. рук. - Ф. 5. - Спр. 4064. - Арк. 27зв.

41. Див. огляд літератури про цей поділ: Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI - першій половині XVII століття. - Львів, 2003. - С. 138 - 139.
42. РГАДА. - Ф. 79. - 1639. - № 1. - Л. 45 - 51, 131 - 134, 138 - 141.
43. Там же. - Л. 160.
44. Там же. Л. 160 - 170.
45. Кордт В. Материалы по истории русской картографии. - К., 1910. - Вып. II. Специальная карта... - Л. IV.
46. РГАДА. - Ф. 79. - 1641. - № 1. - Л. 88 - 90.
47. Там же. - Л. 157 - 160.
48. Там же. - Л. 205 - 206, 324 - 325, 343 - 345.
49. Там же. - Л. 209 - 211, 299 - 303.
50. Там же. - Л. 315 - 318.
51. За іншими даними, у Карабутові вже у 1638 р. нараховувалося 600 дворів (История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. - С. 283). Правдоподібно, ці дані взяті з відомого інвентаря господарств князя Я.Вишневецького, який проте датується серединою 1640-х рр. (Tomkiewicz W. Jeremi Wisniowiecki (1612-1651). - Warszawa, 1933. - S. 91).
52. Кордт В. Материалы по истории... - Вып. II. - Специальная карта... - Л. IV.
53. РГАДА. - Ф. 210. - Севский стол. - Стб. 124. - Л. 111 - 115.
54. Там же. - Л. 276 - 281; стб. 127. - Л. 108 - 115, 117 - 121, 132 - 138, 164 - 165, 168, 172 - 173, 186 - 188.
55. Там же. - Стб. 124. - Л. 314 - 318.
56. Там же. - Ф. 79. - 1642. - № 1. - Л. 79 - 82, 72.
57. Там же. - Л. 302 - 304.
58. Там же. - Ф. 389: Литовская метрика. - Оп. 1. - Д. 214. - Л. 218 - 219об.; Николайчик Ф. Материалы по истории землевладения... - С. 165 - 167.
59. Radziwill A.S. Pamietnik o dziejach w Polsce. Warszawa, 1980. - Т. 2. - S. 444; Лазаревский А. Лубенщина и князя Вишневецкие... - С. 40 - 41.
60. РГАДА. - Ф. 79. - 1644. - № 1. - Л. 181 - 185; Макіївка та Рогинці були засновані на різних берегах Ромна неподалік Бубника.
61. Там же. - Л. 189 - 196.
62. Там же. - Л. 198 - 198об.
63. Там же. - 1643. - № 1. - Л. 514 - 518.
64. Там же. - 1645. - № 1. - Л. 445 - 451.
65. Там же. - 1646. - № 1. - Л. 124 - 128; ф. 210. - Севский стол. - Стб. 279. - Л. 111 - 112.
66. Лазаревский А. Лубенщина и князя Вишневецкие... - С. 41.
67. РГАДА. - ф. 79. - 1646. - № 1. - Л. 272 - 277.
68. Tomkiewicz W. Jeremi Wisniowiecki... - S. 84 - 85.
69. РГАДА. - Ф. 79. - 1648. - Стб. 1. - Л. 56 - 60.
70. Там же. - Л. 205.
71. Див.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. - СПб., 1861. - Т. 3: 1638 - 1657. - С. 113; Юркевич В. Еміграція на Схід... - С. 13 - 14.
72. Акты Юго-Западной России... - Т. 3. - С. 103 - 104.
73. Лазаревский А. Лубенщина и князя Вишневецкие... - С. 41.
74. Грушевський М. Історія України-Руси. - К., 1995. - Т. VIII. - Ч. 2: Початки Хмельниччини (1638 - 1648). - С. 47.
75. Tomkiewicz W. Jeremi Wisniowiecki... - S. 91.
76. Акты, относящиеся к Малороссии / Сообщил В.И.Холмогоров // Чтения Общества истории и древностей российских. - М., 1885. - Кн. 2. Материалы исторические. - С. 2-3.
77. Кордт В. Материалы по истории... - Вып. II. Специальная карта... - Л. IV.
78. Tomkiewicz W. Jeremi Wisniowiecki... - S. 104 - 105.
79. Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. - К., 1993. - С. 521.
80. Курилов И.А. Роменская старина. - С. 19 - 20.
81. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оно наместничество составлено. Чернигов, 1851. - С. 570.
82. Раздорский А. Торговля Курска в XVII веке (по материалам таможенных и оброчных книг города). - СПб., 2001. - С. 228, 248, 336, 367.
83. РГАДА. - Ф. 210. - Белгородский стол. - Стб. 64. - Л. 606, 607.
84. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. - Ф. 9: Львівський гродський суд. - Оп. 1. - Спр. 395. - Арк. 602.

